

VÖRÖS LÁSZLO

A TÜKRÖZÉS KATEGÓRIÁJA MARX FILOZÓFIÁJÁBAN

A téma vizsgálatának fontosságát nem kell különösebben bizonygatni, elegendő csupán három tényre utalni:

- 1/ ennek a tárgykörnek beható elemzésére a marxista filozófia és esztétika nem fordított eddig kellő figyelmet;
- 2/ különböző nem marxista filozófiák ugyanakkor - részben épp a fenti hiányt kihasználva - megkérdőjelezzik, vagy egyenesen tagadják a tükrözés kategóriájának meglétét Marx elméletében, mindenekelőtt azzal a hol nyíltan kimondott, hol implicite fellépő szándékkal, hogy ezáltal elvi szakadékot tételezzenek a marxi és a lenini koncepció közé. A revizionista szemléletű - a közelmúltban betiltott jugoszláv "Praxis" c. folyóirat köré tömörült filozófusok egyike, G. Petrovics pl. így irt erről: "Ha az ember valóban szabad és teremtő lény, hogyan lehet megismerő tevékenysége pusztán a valóság tükörképe? A visszatükröződés elmélete nyilvánvalóan ellentmond Marx ember-koncepciójának. S ami még fontosabb, nem tudja kielégítő módon megmagyarázni a tudat, a megismerés, az igazság jelenségeit... A visszatükrözés terminus a mechanika területéből vezethető le. A visszatükrözés egy szükségszerű és pontosan előrelátható következménye a visszaverődésnek. Semmi teremtő nincsen benne. Ha ellentétben az eredeti értelmével a szónak, a visszatükrözést mint kreatív valamit értjük, akkor a "visszatükrözés-elmélet" csak egy név."¹

- 3/ indokolt a téma kutatása - pozitív oldalról - azért is,

mert a kifejtés során olyan fontos következtetések adódnak, amelyek nemcsak a filozófia, hanem a rokontudományok, így pl. az esztétika számára is sokatmondóak.

Számunkra éppen ez az utóbbi a leglényegesebb: az esztétikai tükrözésfogalom számára adódó tanulságokhoz igyekszünk végső soron eljutni. Ezért eleve lemondunk arról, hogy pl. kitérjünk ilyen kérdésekre: milyen Marx tükrözésfogalma terjedelmileg, a kizárólag anyagi rendszerek közötti kölcsönhatás tükrözés-e nála stb., hanem közelebbi célunknak megfelelően a tükrözés kategóriájának mint pszichikai-tudati tükrözésnek a sajátosságait nézzük meg a legfontosabbakra összpontosítva.

Marx - általános módszeréhez híven - ennek a kategóriának sem adja meg (nagyon helyesen) a tételes, zárt definícióját. Nem nyújt eligazítást a terminológia sem: Marx itt is nagyon változatos szóhasználattal él, sok esetben olyankor is más terminus technicusokat alkalmaz, amikor pedig tartalmilag egyértelműen a tükrözésről van szó (vagy arról *is*), máskor viszont olyan helyeken is használja a kifejezést, ahol ez legfeljebb metaforikus értelemben fogható fel. Nagyon félrevezető lenne tehát szóhasználatát venni perdöntőnek, ellenkezőleg: a tükrözés kategóriáját tartalmilag kell felderíteni munkáiban, s eme belső, tartalmi sajátosságokból magyarázni a terminológia sokféleségét.

A tükrözéskategória első nyomainak jelentkezése egybeesik a hegeli filozófiától való eltávolodásával, Marx Hegel-kritikájának kezdeteivel. Az 1843-as A hegeli államjog kritikájában már jól kirajzolódik az a felfogás, amely később, A tőke második kiadásának utószavában Marx tükrözéskategóriájának legfrappánsabb summázásaként így fogalmazódott meg: "Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannyá is alakít, demiurgosza a valóságosnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam,

megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi."² Már 1843-ban kitűnik az, hogy a kategória megjelenése elválaszthatatlan kapcsolatban van a hegeli idealizmus "talpára állításával", azaz a materialista világnézet kialakulásával, hiszen a tükrözés Marxnál bizonyos értelemben éppen a hegeli "szellem testtévéálásának" ellentéte, vagyis ha Hegelnél az anyagi az eszmeinek a terméke, kifejlődése, "másléte", akkor Marxnál fordítva, az eszmei az, ami az anyagiból - annak természetéhez igazodóan, annak "másléteként" - kifejlődött és létezik. A társadalom, államszervezet és politikai berendezkedés viszonyának hegeli felfogását bírálva írja Marx: "A berendezkedés fogalma helyett a fogalom berendezkedését kapjuk. Nem a gondolat igazodik az állam természete szerint, hanem az állam egy kész gondolat szerint."³ A néhány hónappal később írt Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához c. cikkében újabb nagy lépést tesz egy teljesebb tükrözéskategória felé, a speciális német történelmi fejlődés, társadalmi helyzet és a német tudatállapotok összefüggését a tükrözéskategória érvényesítésével elemzi, s ugyanitt a vallást is sajátos tükrözésnek, bizonyos létviszonyok megfelelőes jellegű tudati áttevődésének értelmezi: "Ez az állam, ez a társadalom termeli a vallást, egy *visszájára fordított világtudatot*, mert maga is *visszájára fordított világ* ... A *vallási nyomorúság* a valóságos nyomorúság *kifejezése*..."⁴

A tükrözés kategóriájának eme gazdagodása és egyre következetesebb alkalmazása a lét-tudat viszonyra nagyon lényeges vonása a fiatal Marx filozófiai fejlődésének, s implicite már tartalmazza azt a felismerést, hogy a tudati jelenségek valódi természete és valóságos helye a dolgok és összefüggések egyetemes rendszerében csakis ezen az alapon tárható fel.

Újabb, s nagyon jelentős állomás Marx tükrözésfogalmának kialakulásában a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből c. műve. A tükrözés itt már olyan komplex kategó-

riaként van jelen, amely az anyag és a tudat, ember és természet, egyén és társadalom, s a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyának aspektusát egyaránt átfogja. Ez a gazdagodás szükségszerű következménye annak, hogy Marx először ebben a művében fejti ki a munkának, a termelésnek, a gyakorlatnak az emberi és társadalmi életben betöltött döntő szerepét.

Marx az öntudat külsővé-idegenné válásának hegeli tételét bírálva s az emberi tárgyi tevékenység valóságos természetét kimutatva fejti ki az anyag-tudat általános viszonyának materialista álláspontját: "A tárgyi lényeg tárgyian hat, és nem hatna tárgyian, ha a tárgyi mivolt nem rejlének lényegi meghatározásában. *Csak* azért teremt és tétélez tárgyakat, mert tárgyak által van tétélezve, mert eleitől fogva *természet*. A tétélezés aktusában tehát nem esik ki "tiszta tevékenységéből" a *tárgy* valamely *teremtésébe*, hanem *tárgyi* terméke csak igazolja tárgyi tevékenységét..."⁵

Az ember tárgyak által van tétélezve, azaz anyagilag meghatározott úgy is, mint egyszerű természeti-biológiai lény, de egyidejűleg mint tudattal rendelkező lény is, mivel szellemi tulajdonságai, lehetőségei - amelyek a tárgyi világ valóságos átformálására, újjáteremtésére is képesítik - nem immanensen adott és működő erők, hanem anyagi alapba gyökerező és általa determinált képességek, ám éppen ezért és csakis ezért lehetnek valóságosan ható és tárgyasulni tudó tényezők. Az így értelemezett emberi tárgyi tevékenység azonban nem egyszerűen csak determinációs összefüggéseket hoz mozgásba, hanem *ezen belül* szükségszerűen tartalmazza a tükrözés elemét is, első fokon az érzéki tükrözést. Egyáltalán ez a tevékenység mindenekelőtt azért lehetséges, mert érzékszerveink tükrözik a tárgyi világot, sőt a munka, a gyakorlat során maguk is továbbfejlődnek, ebben a folyamatban képződnek és alakulnak igazi *emberi* érzékekké: "Csak az emberi lény tárgyilag

kibontakozott gazdagsága által képeződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága... az érzékek emberi volta csak a *maga* tárgyának létezése által, az *emberiesült* természet által van."⁶

Marx tehát már ezen a fokon, az érzéki, érzékszervi tükrözés szintjén különbséget tesz ember és állat közt, mert ezt a biológiai momentumot sem önmagában szemléli, hanem annak a nagyobb összefüggésrendszernek részeként, amelyben megjelenik: az embert mint természeti-társadalmi lényt fogja fel. Az érzékek annak következtében válhatnak és váltak "teoretikusokká", mert a társadalmi gyakorlat s ezen belül az érzéki-tárgyi tevékenység nélkülözhetetlen közreműködői. Ez a gyakorlati munkálkodás ugyanis a tárgyak érzéki tükrözése mellett gondolati megismerésüket, az empirikuson túlmenő absztraktabb, teoretikusabb tükrözésüket is feltételezi. A természet *átalakítása* nélkül szintén nem volna lehetséges: "Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni."⁷

A tárgyi-gyakorlati tevékenység azonban nemcsak feltételezi az "inherens mérték" felderítésének és alkalmazásának absztraháló és megismerő képességét, hanem egyidejűleg, ugyanabban az aktusban *termeli* és folytonosan *újra*-termeli, s közben új elemekkel bővíti, magasabb szintre emeli magát ezt az elvonatkoztató tudati-gondolati tükrözést, és ennek révén kifejleszti s általánossá teszi a "megelőző tükrözés" képességét⁸, vagyis - az alapformát véve - a munkafolyamat végén előállítandó terméknek már e folyamat elején történő eszmei előlegezését, már akkor meglevő gondolati képmását, előzetes tükrözését. Marx tehát nem spekulatív és metafizikusan teszi fel a kérdést, hogy a tükrözés regisztráló, vagy pedig "kreatív valami-e", hanem a valóságos emberi-társadalmi-tárgyi gyakorlatból kiindulva vezeti le azt, hogy *mindkettő egyide-*

jüleg, s ez éppen a termelés komplex mivoltából, tárgyat és embert *egyszerre* alakító természetéből ered: "Magában az ujratermelés aktusában nemcsak az objektív feltételek változnak, pl. a faluból város lesz, a vadonból irtásföld stb., hanem a termelők is változnak, azáltal, hogy új minőségeket tétéleznek magukból, a termelés útján fejlesztik, átformálják önmagukat, új erőket és új képzeteket alkotnak."⁹

A céltudatos gondolkodás, az emberi fej munkájának teleológikus jellege, az alakító tárgyi tevékenység és a tükrözés tehát Marxnál nemhogy kizárná, hanem egyenesen feltételezi egymást, mint ahogy az aktivitás és a tükrözés sem szembenálló, hanem éppen ellenkezőleg, egymásba hatoló és egymást kölcsönösen igénylő jelenségek. A tükrözés ugyanis a "tudatos élettevékenységnek", az ember aktív megnyilvánulásai folyamatainak egyik szerves *közbenső* láncszeme, a természet ember általi elsajátításának nélkülözhetetlen *közbeékel*t mozzanata, s már eme helyzeténél fogva sem lehet passzív. A tükrözés ti. az ember és természet viszonyában az objektív szubjektívbe, s a szubjektív objektívbe való átmenetének kölcsönös és állandó folyamatát *közvetítő* elem, mert az embernek, ha emberként egyáltalán létezni akar, feltétlenül tükrözni kell tudatában a természeti-tárgyi világot, ugyanakkor a képmásnak szintén szükségszerűen valóságos tevékenységbe is át kell alakulni ill. visszaalakulni. Marxnál tehát már eleve annak következtében aktív elemként értelmeződik a tükrözés, hogy nem izoláltan, hanem folyamat láncszemeként szerepel, amelyben egyformán tétélezve vannak a tükrözést megelőző és az azt követő, folytatólagos mozzanatok. A természet elsajátításához szükséges tevőleges életmennyilvánulások során aktív tagja a tükrözés is már pusztán *közvetítő*, a folyamatot továbbvivő működésével, nem is beszélve arról, milyen nagyfokú aktivitást igényel - s egyben biztosít - a tükrözés számára az, hogy maga ez a folyamat nagyobb távlatokban nem önismétlő, hanem előre haladó, mind magasabb szint-

re emelkedő.

Az ember azonban nem elvont lényként és elvont módon, absztrakt térben és időben bontakoztatja ki és tartja fenn a természettel való gyakorlati kapcsolatát, hanem konkrét társadalmi-történelmi körülmények között. Ennek hangsúlyozása Marx részéről - ami végigvonul a Kéziratok egészén - egyben a tükrözés kategóriájának újabb fontos összetevőjét világítja meg. Azt ti., hogy mivel az ember, az egyén társadalomban él, dolgozik, tudata nemcsak a természeti-tárgyi világ tükrözése, hanem a társadalmi életé is: "Az én általános tudatom csak *elméleti* alakja annak, aminek a *reális* közösség, társadalmi lényeg az *eleven* alakja... *Nembeli tudatként* igazolja az ember az ő reális társadalmi életét, és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli lét a nembeli tudatban van igazolva... Az ember - bármennyire egy *különös* egyén is ezért, és éppen különössége teszi őt egyéné és valóságos *egyéni* közösségi lénnyé - éppannyira a *totalitás* is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezése a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogy a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléletként, mind pedig emberi életnyilvánítás totalitásként létezik."¹⁰

Nagyon figyelemre méltó, hogy Marxnál egyformán nyomatékozódik a lét-tudat összefüggés, kölcsönhatás mindkét oldala. Egyfelől az, hogy az egyéni tudat a valóságos társadalmi lényként való létezés eszmei megismétlése, a szubjektive, gondolatként és érzelmként létező társadalom, vagyis kiemelődik az a momentum, hogy az egyéni tudatban tükrözésként a társadalmi lét van jelen. Másfelől viszont folyton hangsúlyt kap, hogy a valóságos társadalmi életfolyamatban cselekvő és hatékony résztvevőként ott van a tudat is, mivel a nembeli lét azáltal válik teljessé, hogy a tudatban - a tükrözés révén - gondolattá és érzelmmé

alakul. Más megközelítésből fejtve ki ugyanezt: az ember "csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban", de ez a *csak* tükröző megismétlés egyáltalán nem gyengéje, hanem ellenkezőleg, erénye az egyén tudatának, mert éppen ez biztosít számára *szűk egyedi egzisztenciáján messze túlmenő totális tartalmat*, ami viszont azáltal lehetséges, hogy az egyén - tudatával és cselekvésével együtt - tényleges résztvevője a társadalom életének.

A társadalomban azonban a tudat nemcsak az egyéni tudat, hanem a társadalmi tudatformák létmódjában is megjelenik. Marx ezeket a tudatformákat is a dologi-természeti világ és a társadalmi lét tükrözéseként fogta fel, noha álláspontját a Kéziratok lapjain ebben a vonatkozásban fejtette ki még a leghiányosabban /nem véletlen, hogy A német ideológia majd ezen a ponton hozza a legtöbb ujat/: "Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak *különös* módjai a termelésnek, és ennek általános törvénye alá esnek."¹¹

A ember és természet, egyén és társadalom, társadalmi lét és tudat viszonya különböző részterületeinek és aspektusainak elemzése közben, ill. azok eredményeként Marx levonja az általános filozófiai következtetéseket is a gondolkodás és a lét relációjára nézve s arra a konklúzióra jut, hogy eme összefüggés belső lényegét éppen a tükrözés képezi. Az emberi lényeg elidegenülésének hegeli koncepcióját bírálva a "talpára állítás" itt már egészen konkrétan a tükrözés kategóriájának segítségével megy végbe: "Az *emberi lényeg*, az ember Hegel számára egyenlő *öntudattal*. Az emberi lényeg minden elidegenülése ennél fogva *nem* más, mint az *öntudat elidegenülése*. Az öntudat elidegenülése nem az emberi lényeg *valóságos* elidegenülésének *kifejezéseként*, a tudásban és gondolkodásban tükröződő *kifejezéseként* jön tekintetbe..."¹²

Az előbb már kivonatossan idézett - a társadalmi élet és nembeli tudat, egyéni lény és egyidejűleg totalitás problematikáját tartalmazó - gondolatmenet zárásaként Marx az

alábbi végső következtetést vonja le: "Gondolkodás és lét tehát *megkülönböztetettek* ugyan, de egyszersmind *egységben* vannak egymással."¹³ Mivel maga a gondolatmenet, s a benne szereplő részkérdések vizsgálata minden esetben tükrözés-viszonyként jellemzi a lét- és tudatelemek összefüggését, egyértelmű a belőle levont összegző tétel értelmezése is: a gondolkodás és a lét általános viszonya éppen a tükrözés kategóriájával határozható meg, mert ez a kategória egyidejűleg s elválaszthatatlanul magában foglalja mind a megkülönböztetettséget, mind az egység mozzanatát. A gondolkodás, tudat és lét megkülönböztetettek, mivel az egyik tükrözött, a másik pedig tükröző, de ugyanakkor egységben is vannak éppen ezen az alapon, amennyiben a két különböző létmódban egzisztáló jelenség közt tükrözéses, azaz bizonyos megfeleléses-átvetüléssel kapcsolatos áll fenn. A Kéziratoknak - sok más mellett - egyik nagy érdeme a tükrözéskategória ilyen átfogóbb, részletesebb s egyértelműbb kimunkálása. Ez is egyik fontos feltétele volt annak, hogy a német ideológiában kiteljesedjék Marx dialektikus materialista szemlélete.

A nagyon kényszerítő rövidség kedvéért a közbeeső mű, A szent család méltatásától ezuttal eltekintünk, noha a kategória fokozatos kibontakozásához ez is nagyon jó adalékokat szolgáltatna. A német ideológiát maga Marx minősíti úgy, hogy vele "elértük fő célunkat - saját nézeteink tisztázását."¹⁴ A történelem dialektikus és materialista értelmezésének kiteljesedése, elmélyülése szorosan együtt járt a tükrözés kategóriájának átfogó kimunkálásával, s ezt még akkor is teljes joggal állíthatjuk, ha ez utóbbin nem a tétel és részletekbe menő kifejtést, hanem az alapvonalak megrajzolását értjük.

A német ideológia több ízben és más-más megfogalmazásban is egyértelműen kimondja a lét határozza meg a tudatot alaptételét, ill. azt, ami ennek más megközelítéssel megfelelője: hogy a tudat *mindenkor* a lét *valaminő*

tükrözése. Valóban ugyanazon összefüggés két különböző aspektusból történő megfogalmazása ez, amiből azonban egyáltalán nem következik az általában vett determináció és a tükrözés terjedelmi azonossága. E kétféle megközelítésből adódó azonos eredmény a lét és tudat olyan kölcsönviszonyát foglalja magában, amikor a lét oldaláról valóban általában vett determinációs kényszer érvényesül a tudatra, ami azonban *tükrözéssé ebben a másik közegben, a tudatban*, a tudat természete révén válik, de *itt szükségképpen azzá válik*. Hiszen a tudat eleve, természetéből adódóan nem tartalmazhat mást, mint a legszélesebben vett tükrözött létet. "Azok az elképzelések, amelyeket ezek az egyének alkotnak magukban, vagy a természethez való viszonyukról, vagy egymáshoz való viszonyukról, vagy saját természetükről alkotott elképzelések. Világos, hogy mindezekben az esetekben az elképzelések az egyének valóságos viszonyainak és tevékenységének, termelésüknek, érintkezésüknek, társadalmi és politikai szervezetüknek a tudatban megnyilvánuló - valóságos vagy illuzórikus - kifejezései. Ellenkező véleményt csak az vallhat, aki a valóságos, anyagilag meghatározott egyének szellemén kívül még valami külön szellemet is feltételez. Ha az egyének valóságos viszonyainak tudatbeli kifejezése illuzórikus, ha az emberek elképzeléseikben fejtetőre állítják valóságukat, ez ismét korlátolt anyagi tevékenységüknek és ebből fakadó korlátolt társadalmi viszonyaiknak a következménye" - írja Marx¹⁵, majd a lényegyet tekintve ugyanezt fejti ki többek között a híres "camera obscura" hasonlatban és az "emberek agyában levő ködképződményekről" szóló részletben¹⁶, legáltalánosabban, de egyben legkifejezőbben és legtömörebben pedig a sokszor idézett sorokban: "A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk."¹⁷

A tudati tükrözés Marxnál ilyenformán - a legáltalánosabban véve - az anyagi és a társadalmi létnek a tudatban való megfelelőes jellegű megjelenése, ill. a létnek

ilyen tudati megjelentetése. A "megfelelés" kritériuma szükségszerűen következik abból, hogy tartalmát a tudat csak a létből tudja meríteni. Ha ugyanis ez a megfelelés valamilyen formában és valamilyen mértékig nem állna fenn, hanem a tudat abszolút önkényesen és önhatalmulag alakíthatná a létet tudati "képpé", akkor ez ugyanazt jelentené, mintha a "képmást" önerőből hozná létre, tehát ez is ugyanugy "külön szellem feltételezését" igényelné. Az természetesen más kérdés - s A német ideológia eziránt sem hagy kétséget -, hogy mind a "megfelelés", mind a "megjelenés" módja és formája nagyon széles és változatos skálájú, s ennek konkrét realizálódásában a tudat specifikus törvényszerűségei is nagyon fontos szerepet játszanak.

"A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét" - azaz a tükrözés révén tudatba áttett, lefordított lét. Ez a megfogalmazás rendkívül frappánsan formulázza meg a történelmi materializmus alaptételét annyiban is, hogy a "tudatos lét" kitétel teret enged nemcsak a lét tudatformáló, hanem a tudat létformáló szerepének, vagyis a tükrözés dinamikus, tevékenységbe átcsapó jellegének érvényesítésére és értelmezésére is. Nemcsak a tudatnak mint tükrözött létnek, hanem egyidejűleg a létnek mint tudattal élt létnek a felfogása is benne foglaltatik. Ezen túlmenően azonban a részletes kifejtés során Marx többször expliciten is beszél "az eszme uralmáról a mindennapi életben"¹⁸, pl. ott, ahol azt fejtegeti, hogy "az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok."¹⁹

Marx a lét- és tudatelemek összefüggését ezen a konkrétabb, körülhatároltabb területen is tükrözésviszonyként fogja fel, de nem elégszik meg annak egyszerű kimondásával, hogy az uralmon levő osztály eszméiben végső soron az adott osztály létviszonyai tükröződnek, hanem ezt mindjárt összekapcsolja ezeknek az eszméknek a társadalmi létben betöltött funkciójával, vagyis azzal, hogy az adott körülmények közt mint ható, uralkodó gondolatok elősegít-

sék és kiteljesítsék az osztály valóságos uralmát. Egyik oldalon tehát kiemeli a tudat lét-tükröztetésének momentumát: "Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok", a másikon pedig azt, hogy ezek az eszmék a társadalom életében *tevéleges* eszmék, "a korszak uralkodó gondolatai".²⁰ A tükrözés ennélfogva itt is - mint ahogy a természet és az ember viszonyánál a Kéziratok-ban szintén ezt láttuk - közvetítő kategória a lét és tudat közt azon az alapon, hogy az eszmék csak a létből eredhetnek, de hatékonyá is csak oda visszatérve lesznek.

Nagyon fontos megjegyezni: itt nem egyszerűen e két nagy tartomány olyan kölcsönviszonyáról van szó, hogy a tudat "féltekéje" a létre épül ugyan, ám vissza is hat rá, tehát nem pusztán a két oldalnak mint viszonylag különálló *egésznek* kölcsönhatásáról. Marxnál nincs tiszta lét és tiszta tudat olyan értelemben sem, hogy sokszoros összefonódás van köztük külön a lét, ill. külön a tudat szférájában is; vagyis nemcsak egymásra épülve hatnak kölcsönösen, hanem mindenekelőtt egymásban létezve-munkálva. Hiszen Marx sokszor hangoztatott kiindulópontja - a valóságos ember a maga valóságos gyakorlati élettevékenységével - már eleve tartalmazza a tudati elemet. A termelés mint emberi, szükségképpen tudattal is végzett munka jelenik meg, már a legalapvetőbb létmozzanatban jelen van a tudat. De Marxnál már itt, az így vett valóságos embernél *valóságos viszonyban tételeződik lét és tudat*: "tudatos lét"-ként. Mig egyik oldalon a lét által meghatározott tudat is formálja, "teremti" a létet, a másik oldalon létként a tudattal is formált lét van jelen mint meghatározó. A tükrözés ilyenformán egyidejűleg eredménye is meg előfeltétele is lét és tudat egymást-alakításának, állandó és *tevéleges*, ható tényezője a valóságos életfolyamatnak, noha Engelszel szólva "két egyenlőtlen erő kölcsönhatása ez."²¹

Mindenesetre jól érzékelhető ebből a dialektikus felfogásból egyrészt az, hogy Marxnál az eszmei képmás korántsem egyszerű lineáris áttevődése a létviszonyoknak, másrészt pedig az a történelemértelmezés, hogy sem a létfejlődés nem szabja meg *automatikusan* a tudatmozgást, sem magának a létnek az alakulása nem megy végbe zárt belső végzet-szerűséggel, mert a *tudatos* emberi beavatkozásoktól is függ, hogy az alternatív lehetőségekből melyik válik valósággá. Mindez ismételten a tükrözés aktív természetét bizonyítja.

Munkásságában Marx mindvégig kiemelkedő figyelmet szentelt a hamis tudat kérdésének. A Német ideológiának is egyik középponti témája annak felderítése, hogy milyen okok a kiváltói a hamis tudatnak, hogyan munkálnak a társadalmi illúziók mint létformáló tényezők, melyek a hatékony módjai visszább szorításuknak ill. igaz tudattá való átalakulásuknak, átváltoztatásuknak.

A hamis tudat bizonyos vonatkozásaival Marx már a demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről írott doktori disszertációjának jegyzeteiben is elég részletesen foglalkozott, ott is elsősorban a hamis tudat reális hatóerő voltát emelve ki. A disszertációban azonban - éppen azon az alapon, hogy a hamis tudat is valóságos hatalom - az elképzelt és a valóságosan meglévő létmódja szerint azonosítja, méghozzá úgy, hogy a reális léte-zést feloldja az elképzelésben való létezés szférájában, törvényszerűségeiben, a tudatból kiindulva ad magyarázatot egyes valóságos életjelenségekre is.²² A német ideológiában Marx a hamis tudat problémájának már egészen más általános megoldását adja, s ehhez a kulcsot éppen a materialista tükrözéskategória szolgáltatta.

A kezdőpont ontológikus jellege itt is döntő fontosságú: Marx ezuttal is a valóságos életfolyamatból indul ki, azaz olyan társadalmi strukturából, amelyben a lét- és tudatelemek meghatározott függésviszonyu összefonódása

már kezdettől adott - "tudatos létként" -, s a továbbiakban is rendszer-egészen gondolkodva bontja ki a rendszer különböző összetevőinek funkcióját és egymással való kölcsönviszonyát. "Érdekes és fontos az, hogy Marx egyidejűleg építi fel az objektív (ökonómiai) folyamat elméletét, s e folyamat közvetlen résztvevőinek fejében végbemenő vizszoatükröződése elméletét, nem a tudat individuális hibáit és eltévelyedéseit kutatva és kritizálva (jóllehet ennek is helye van), hanem a valóságos folyamat szükségszerűen kialakuló objektív gondolati kifejezéseit...Marx mindegyik esetben úgy építette fel kutatását, hogy már a kiinduló pontban olyan rendszerrel bírt, amely a tudat közvetítésével realizálódik és funkcionál."²³ Másképpen mondva: Marx nem elvont objektum-szobjektum relációt tétélez kiindulásul, ahol adva van egy izolált tárgy, jelenség és annak szintén magában vett tükrözője, továbbá a kettőnek egymással, de csakis egymással való zártkörű összefüggése, hanem a társadalmi viszonyok szövényébe már eleve belefonódott objektumot és szobjektumot vette, mindkettőt a társadalmi életfolyamat kiszakíthatatlan tagjaként tétélezte.

A hamis tudat rejtélye csakis így oldható meg. Szemlélődő, mechanikus materialista, vagy pedig zárt, elszigetelt objektum-szobjektum kapcsolat alapján a hangsúly - a hamis tudat esetében - a megismerés gátjaira és tévedéseire, azaz a szobjektum torz tükröző tevékenységére esik; a marxi kiinduló pont viszont lehetővé tette annak feltárását, hogy még a társadalmi illúziók sem mások, mint a tükrözés sajátos esetei, szobjektív megjelenései, lecsapódásai azoknak az objektív korlátoknak, amelyek a társadalmi létben jelen vannak: "Az emberek agyában levő ködképződmények is szükségképpen az ő anyagi, tapasztalati uton megállapítható és anyagi feltételekhez kötött életfolyamatuk szublimátumai"²⁴, ill. másképpen mondva ugyanezt: "... a "kisértetek", "bilincsek", "magasabb lény", "fogalom",

"aggályosság", amelyek látszólag csak az elkülönült egyén idealista szellemi kifejezései, képzetei, valójában azoknak a nagyon is tapasztalati béklyóknak és korlátoknak képzetei, amelyeken belül az élet termelési módja és az azzal összefüggő érintkezési forma mozog."²⁵

Ezzel a kör bezárult, a tükrözéskategória elvileg teljes lett, már nemcsak a pozitív félkört ölelte fel, a tükrözött dolog és a tudati képmás adekvát egybeesését, hanem a bonyolultabb, mert látszólag inadekvát negatív megfelelést is. Most nincs módunk arra, hogy a kategória további alakulását nyomon kivessük Marx munkásságában, csak azt a sommás megállapítást tehetjük, hogy tartalma a lényegét tekintve nem változott a későbbiekben, jóllehet a részletkérdésekben természetesen kidolgozottabb, igazoltabb és árnyaltabb lett. Az erre való kitekintés helyett azonban inkább azokat az ismertetőjegyeket vesszük sorra összegzőként, amelyek Marx tükrözéskategóriáját jellemzik, nem ismételve meg a menet közben már érintetteket, tehát pl. dialektikus materialista alapvonásait, összetettséget, aktív és alkotó jellegét stb. Az összegzés során megkíséreljük felvázolni azokat a legfontosabb tanulságokat is, amelyek Marx tükrözéskategóriájából az esztétikai tükrözésfogalom számára adódnak.

Marxnál a tükröző rendszer kívülről kettősen determinált. Meghatározza a tükrözés tárgya, vagyis az az objektum, amelyre a tükrözés közvetlenül irányul, s meghatározza a társadalmi lét, körülhatárolva egy bizonyos mozgásteret, melyen belül a tükröző rendszer tárgyát felfoghatja. Mivel a tükrözési folyamatban a tükröző rendszer sajátosságai szintén meghatározó szerepet játszanak, a tükrözési folyamat eredményében, a képmásban komplex módon jelen van mind a tárgytükrözés, mind a léttükrözés, mind az öntükrözés eleme (nem kell részletezni, hogy az utóbbinak a művészi tükrözésben, annak sajátosságai folytán különösen kiemelkedő helye van.)

Ezek a komponensek bonyolult összefonódásokkal, közvetítésekkel, teljes vagy részleges egybeesésekkel és változó arányokkal érvényesülnek a képmás komplexitásában.

Mivel a képmás ennyire összetett jelenség, a tükrözés hűségének mértéke sem állapítható meg egyetlen mutatóval. Maga Marx a hűség kérdését rendkívül differenciáltan veti fel és oldja meg, más-más mércét alkalmazva a tárgytükrözésre, a léttükrözésre és az öntükrözésre. A német ideológiában pl. alapos bírálatnak vetette alá Bruno Bauer és mások munkásságát azért, mert tárgyukat - az emberi történelmet eltorzítva fogták fel és fejtették ki; a másik oldalon viszont hangoztatta Marx, hogy ez a torzulás egyben a konkrét társadalmi lét, "a valóságos német állapotok siralmasságát tükrözi"²⁶, továbbá B. Bauer tudatvilágát, valóságsszemléletét is, azt, "hogy Sancho egyetlen koponyájában mennyire együgyűen és kispolgárian tükröződnek a világot átfogó viszonyok."²⁷ Általánosságban fogalmazva tehát arról van szó, hogy a képmás elemei a hűség tekintetében nem feltétlenül párhuzamosan haladnak és egyirányba mutatnak, hanem keresztezhetik egymást, sőt így vagy úgy ellentétesek lehetnek: az egyik adhat hű, a másik meg hamis képet, vagy az egyik a pozitív megfelelés értelmében vett egybeesést, a másik pedig a "camera obscura" szerű negative adekvát hűséget.

Nyilvánvaló az is Marx módszerében, hogy ezen az alapképleten belül további fontos árnyalás szükséges a tükrözési szint és tükrözési forma specifikumai szerint: az egyes összetevők más-más sullyal és arányban vannak jelen a mindennapi tudat ill. a teoretikus tudat szférájában, ezen belül megint másképp pl. a tudományban, mint a művészetben. A tudományban a tárgytükrözés pontossága, adekvát-sága a döntő, a lét- és öntükrözés itt járulékos elem. A művészetben szintén roppant fontos annak a valóságdarabnak objektív természete szerinti, igaz művészi áttétele, mely

tükrözése közvetlen tárgyát képezi, de emellett komoly értékteremtő lehetőségek rejlenek abban a művészi szemléletben és ábrázolásban is, amely a természetről és a társadalomról ugyan alapjában véve ködképződményeket tartalmaz, ám az ezek bázisát képező korlátolt létet s a belőle szükségképpen kinövő hamis tudatot, társadalmi illuziókat kívülről is - magatartásbeli, cselekvésbeli lecsapódásaiban - s belülről is - az emberek, köztük a művész fejében élő formáiban - hitelesen megjeleníti. A valóságos életfolyamatnak Marx felfogásában szerves részei az objektív látszatok is, és a művészet - Lukács György kifejezésével élve - többek között azért lehet "az emberiség emlékezete", mert a valóság igazsága mellett, jobban mondva azzal így vagy úgy összefonódva, a hamis tudat létalapját és ködképződményeit is tükrözi. Olyannyira, hogy bizonyos körülmények közt ez az utóbbi lehet a domináló ismérv a hűség, adekvátság sokszempontu mérlegelést igénylő megítélésében.

Marx ugyanis a "lét határozza meg a tudatot" alaptélt következetesen érvényesítve árnyaltan alkalmazza a hűség elbírálásánál a fentieken túl a törénetiség elvét is. Ezért írta, hogy "magán a művészet területén belül bizonyos jelentős alakzatok a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is."²⁸ Ezután jön az az ismert gondolat kifejtés, hogy az ókori görög művészet a kor társadalmi körülményeinek megfelelően szükségképpen mitológikus világképű volt - azaz eleve kizárta az objektíve valósághű ábrázolást -, ez azonban nem gyengéje, hanem erénye volt annak a művészetnek, mert éppen így adott hű képet az emberiség normális történelmi gyerekkoráról.

Marx itt implicite azt mondja ki, hogy a létviszonyok korlátai egy fejletlenebb társadalmi fokon *csakis* a *létük-rzés* hűségét tették lehetővé, azt viszont - legalábbis

a görögöknél - az adott társadalmi körülmények közt lényegében zavarmentesen s kiemelkedő színvonalon; ha a másik oldalon meghosszabítjuk ezt a gondolatmenetet, azt kapjuk, hogy a társadalom fejlődésével egyre több lehetőség nyílik a tárgytükrözés - a valóság lényegi igazsága megjelenítésének - hűségére, de ez a folyamat nem zavartalan, közben sokszor adódnak olyan társadalmi konstellációk, amelyek gátolják vagy félreviszik az adekvát művészi megjelenítést, és a nem ritkán előforduló ellentmondást a társadalmi fejlettség szintje és a kor művészetének nivója közt ez is magyarázza. Épp a történetiség elvéből adódó általános tendencia azonban az, hogy a legmagasabb értékek létrehozására mindinkább az a művészet vált képessé, amely az adekvát tárgytükrözést, léttükrözést és öntükrözést szintetizálta.

Nagyon dialektikus - s ezen belül mind az ontológiai, mind az ismeretelméleti aspektust érvényre juttató koncepció - Marx tükrözésértelmezése azért is, mert egyformán tükrözésnek fogta fel az adott tudati rendszert, egészet mint összállományt, *egész* meglevő tartalmával véve, de egyidejűleg ennek konkrétan aktuális, momentán éppen felszínen levő egyedi mozzanatait is. Példaként: bármely egyéni tudat össz tartalma éppugy tükrözés, mint ad hoc eleven konkért egyedi érzetei, képzetek, érzelmei, gondolatai. Marxnál az egyedi képmás és az állomány-képmás szintén dialektikus összefüggésben van: a külső valósággal való állandó érintkezés hatására folyton mozgó, változó egyediek - beépülve a meglevő, stabilabb állományba -, minduntalan alakítják és gazdagítják azt, másrésztől viszont az állomány is befolyásolólag hat az egyedi képmások tartalmára, milyenségére és az egészbe való beépülésük jellegére. Vagyis az állomány-képmás egyediekből áll össze, de a meglevő állomány is formálja az egyedieket. Ez is azt bizonyítja, hogy Marxnál szó sincs arról, mintha a "tükrözés", a tudat változatlan lenne.

Jó alkalom kínálkoznék most arra, hogy pl. T. Vianu és mások érveit cáfoljuk, akik azt fejtegetik, hogy "az emberi munka nyomán a világ folyton változik, tehát kép-
telenség az az állítás, hogy a tudat csak tükröz. Ez eset-
ben nem fejlődött volna a gondolkodás ... hiszen a világ
tükörképe már a kezdet kezdetén kialakult volna bennünk,
s azóta sem változott."²⁹ Gondolatmenetünk szempontjából
azonban sokkal fontosabb most arra utalni, hogy Marx a
tükrözés hűségének kérdésében jelentős megkülönböztetést
tesz az egyedi képmás és az állomány-képmás közt is. Lé-
nyege ennek az, hogy minél nagyobb tudati egységet veszünk
tükröző rendszerként, annál nagyobb valószínűséggel hat
a léttükrözés determináló ereje, s minél kisebbet, annál
inkább érvényesülnek a tárgytükrözés törvényei. Ennek on-
tológiai alapja egyrészt a társadalmi viszonyok ellentmon-
dásossága, másrészt a társadalmi törvények tendencia jel-
lege, statisztikus érvényesülése. A determináció zegzu-
gokon, kitérőkön, kivételeken keresztül ugyan, de végső
nagy egészében mindig érvényre jut. Ezért az egyedinek na-
gyobb a mozgástere, vele szemben minél nagyobb a felvett
egység, annál erősebb a determinációs kényszer.

Olyannyira így van ez, hogy a legáltalánosabban véve
a társadalmi lét és tudat viszonyát, Marx fel sem veti a
hűség kérdését, jobban mondva materialistaként eleve nem
tétélezhet fel mást, mint a lényegi pontokon való megfele-
lést. Ettől eltérő viszont a helyzet, ha azt vizsgálja,
hogy pl. a proletariátus az adott körülmények közt jól
mérte-e fel és tudatosította helyzetét, vagy netán téve-
sen: a konkrét objektum megragadásának és gondolati átte-
vésének a hű vagy torz tükrözés ilyenkor sarkalatos pont-
ja.

Analóg módon ugyanez érvényes a művészi tükrözésre.
Nagyobb egységről - összművészetről, valemely művészeti
korszakról, pl. az ókori görög művészetről beszélve -

Marx magától értetődőnek veszi a létviszonyok és a művészeti képmás lényegi összecsengését. Nagyon jellemző viszont, hogy az egyedi műalkotásoknál a közvetlen tükrözött objektummal való megfelelést kéri ill. tartja számon, az előbbit pl. Lassalle Sickingen-drámájánál és Eugen Sue Párizs rejtelméinél, az utóbbit Balzac Parasztok-jánál és Shakespeare számos részleténél.

Mindebből általánosabban véve az következik, hogy ebben a formulában: "a művészet tükrözi a valóságot" más természetű a hűség kritériuma, mint ebben: "a műalkotás tükrözi a valóságot". Az előbbiben ugyanis döntően a lét-tükrözés, az utóbbiban pedig a tárgytükrözés törvényei érvényesülnek.

Legvégső összefoglalásul: a tükrözés kategóriája, s ezen belül a tudati képmás hűségének kérdése nagyon összetett probléma, megoldásához azonban Marxtól számos utmutást kaphatunk, olyanokat is, amelyek a művészi tükrözés, sőt ezen túlmenően pl. a realizmus tárgykörében is bizonyos eligazítást adhatnak. Ezeknek részletezése azonban már egy külön dolgozat feladata.

J E G Y Z E T E K

- 1 Idézi Földesi Tamás: A "megismerhetőség" modern problémái. Bp. 1971. 47-48. l. ill. G. Havas Katalin: A tudat aktivitása. Világosság, 1973. 7. sz. 429.
- 2 Marx: A tőke. Marx-Engels Művei 23. köt. Bp. 1967. 20. l.
- 3 Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM. 1. köt. Bp. 1957. 218. l.
- 4 Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Uo. 378. l. /A kiemelés itt és a további idézetekben mindig Marxé./
- 5 Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 107-108. l.
- 6 Uo. 72-73. l.
- 7 Uo. 50. l.
- 8 Ezzel a fiziológiából átvett terminus technicussal /predvoszhiscsajuscseje otrazsenyije/ jelölik ma leggyakrabban a szovjet filozófiában a tükrözésnek azt az esetét, amikor egy adott tükröképnek a szó szoros értelmében még nincs meg a reálisan létező ekvivalense. Vö. pl. V.P. Tugarinov: Teorija szoznanyija v szvetye lenyinszkih igyej. Filozszfszkije Nauki, 1970. 4. sz. 18. l.
- 9 Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. köt. Bp. 1972. 373. l.
- 10 Marx: Gazdsági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 70-71. l.
- 11 Uo. 69. l.
- 12 Uo. 106. l.
- 13 Uo. 71. l.
- 14 Marx-Engels: A német ideológia. Bp. 1952. V. 1. - Ennél a műnél természetesen - lévén közös munkájuk - az elmondottak Engels nézeteként is értelmezendők. Mostani

gondolatmenetünk azonban közelebbről Marx tükrözés-felfogását vizsgálja, ezért Engels nevét nem említjük meg mindannyiszor külön.

- 15 Uo. 9. 1.
- 16 Uo. 9. 1.
- 17 Uo. 9. 1.
- 18 Uo. 85. 1.
- 19 Uo. 29. 1.
- 20 Uo. 29. 1.
- 21 Engels levele Schmidthez. Marx-Engels: Válogatt művek Bp. 1949. II. köt. 492. 1.
- 22 Marx: A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége. Bp. 1969. 90-91. 1.
- 23 M.K. Mamardasvili: A tudat elemzése Marx munkáiban. Voproszi Filozofii, 1968. 6. sz. 15. 1.
- 24 Marx-Engels: A német ideológia. 9. 1.
- 25 Uo. 15. 1.
- 26 Uo. 155. 1.
- 27 Uo. 125. 1.
- 28 Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. MEM 46/I. köt. 35. 1.
- 29 Tudor Vianu: A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok. Bukarest é. n. 45. 1.